

В. ЛИПИНСЬКИЙ.

Історія України Мик. Аркаса.

Історія України-Русі. З 210 малюнками і портретами. Написав Микола Аркас. С.-Петербург 1908 р. вел. 8⁰. XVI++384+2 ненум. ст.+9 карт+12 ненум. ст. родоводів.

„Історія України-Русі”, написана д. Аркасом і виправлена до друку д. Доманицьким, придбала собі чималу популярність на Україні. Приваблива та пишна, як на українські видавництва, зовнішня сторона книжки: гарна обкладинка і велике число малюнків, а, поруч з сим, і недорога ціна її, спричинили ся до того, що книжка ся швидко розходить ся серед ширших кругів нашого народу. Кажучи серед ширших кругів, маємо на думці переважно трохи заможнійші та більше освічені верстви, бо для широких мас „Історія“ ся, поки що, буде недоступна і ціною і викладом: для них зістануть ся більше відповідними популярні монографії і коротенькі історії нашого народу, що з'явилися останніми часами.

Для читача того вона перш за все буде зрозуміла своєю мовою — простою, селянською мовою, яку сей читач чує, або чув, перебуваючи на селі. Правда, стрічають ся в книжці русицізми, але думаємо, що се тепер, в той переходовий час, книжці вартості не відбирає, а навпаки робить її більше приступною.

Сама форма викладу легка і зовсім відповідна для популярної історії. Легенди, яких у книжці багато, оживляють виклад, особливо в давнім періоді нашої історії, і зацікавлють читача, не шкодячи здебілшого вірному освітленню фактів, бо автор звичайно відмежує легенду від історичної можливості; винятком являють ся легендарні оповідання про молодість Мазепи (ст. 260) та ще такі легендарні подробиці, як те, що печеніжський князь зробив собі чашу з черепа Святослава (ст. 30, що Темучин родив ся з шматком запеклої крові в руках (ст. 79), у яких автор не зазначив ясно їх легендарності.

„Історія“ написана в спокійнім, обективнім тоні, — вона мас навіть, можна сказати, трохи літописний характер, який, з одного боку, значно улегшує читання неприготованому читачеві і не вадить популярному викладу, але з другого, подекуди переходить

вже в хроніку, як напр. в оповіданню про Данила Галицького (ст. 84—86); се оповіданне, а також взагалі цілий „Галицький“ період переповнені іменами та зайвою часом хронольгією; теж саме треба сказати про початки Литовської держави (ст. 94) і протягі зовсім зайви хронольгічні дати, як рік відїзду Петра I у Францію, рік коли він вернувся, дата шлюбу дочки Скоропадського (см. 303), або ж сі всі дати в оповіданню про Мазепу (ст. 260) і багато інших, які тільки непотрібно обтяжають пам'ять і псують цілість оповідання.

Ділості та рефлексності оповідання щодить теж нерівномірність, з якою автор трактує поодинокі епізоди і факти. Візьмем напр. розділ „Устрій і відносини“ „Московського“ періоду: на чотирьох (322—326) стор. автор перелічує всяких урядовців в Гетьманщині і тільки 20 рядків присвячує еволюції селянства за період від 1687 до 1764 р.! Надто багато місця уділяє теж автор опису всяких церемоній; такі, напр., оповідання про церемонію обрання гетьманом Розумовського (317 ст.), про подорож Катерини II в 1787 р. на Україну не тільки надто широкі, але, як особливо се останнє, в популярній історії зовсім зайви.

За те улегше читанне і дуже корисним для того читача, за якого ми згадували і якого ми все маємо на оці, розглядаючи книжку, — являється ся поділ історії на періоди, а далі на дрібні розділи, які і зазначені на боках сторінок. Правда, поділ на періоди, як зрештою всякий поділ в історії, надто схематичний, але се ще популярній історії не вадить; вада авторського поділу се його штучність. Почнем з найдавнішого періоду. Періодом „Скито-Сарматським“ можна-б було назвати період в історії, скажемо, українських степів, але не українського народу, який зі Скитами та Сарматами дуже мало мав спільногого. „Київський“ і „Галицький“ періоди краще-б було сполучити в оден; се штучне відокремленнє відбивається на розділі „Устрій і відносини“ „Галицького“ періоду, де автор мусить мало не дословно повторювати те, що казав вже у відповіднім розділі „Київського“ періоду, напр. про дружину (ст. 91) і т. і. Коли-ж відокремлювати „Галицький“ період, то у всякім разі не від 1087 р., бо-ж Галич сам став столицею тільки з 1144 р., а якесь ширше значинне придбав тільки з часів повстання Галицько-Волинської держави за Романа Мстиславовича, отже приблизно з 1200 р. Теж саме треба сказати про період Литовський та Польський. Литовський період краще-б було розпочати не від 1320 р., а від 2-ої половини XIV ст., тобто від часів прилучення україн-

ських земель до Литви, як се зрештою зазначує сам автор, кажучи на ст. 90, що нова доба для українсько-руських земель починається від часів князювання Любарта. Відокремлення „Польського“ періоду, надто спеціально від 1501 р. — зовсім штучне і се знов так відбивається на оповіданні автора про устрій і відносини „Литовського“ періоду, у якім автор мусить забігати наперед, кажучи напр., що в сім періоді були вже гетьмані „коронні, литовські і польні“ (ст. 112). Краще-б вже було розпочати „Польський“ період від 1569 р., себто від Люблінської Унії. Поділ на останні три періоди: „Руїну“ від 1663 р., „Московський“ від 1687 р. і „Україна під владою Російської та Австрійської держав“ від 1764 р. — зовсім довільний; через сей поділ історія Правобічної та Західної України, починаючи від Андрушівської умови 1667 р. до часу розділу Польщі і прилучення Правобічної України до Росії в 1793 р., а Західної до Австрії в 1772 р., вийшла дуже розшматованою та скороченою. „Руїна“ довела до того, що Україну поділено між Росією та Польщею, отже „Московським“ від 1687 (?) до 1764 р. можна назвати тільки період в історії Лівобічної України; під владою же Російської та Австрійської держави ціла Україна опинилася тільки з часів розділів Польщі — приблизно від 1793 р., а не від 1764 року.

Переходячи до самого змісту, перш за все мусимо зазначити, що автор дуже мало та надто вже побіжно говорить про соціальну еволюцію українського народу. Се вражає тим більше, що фактичний бік історії оброблений у автора дуже повно та широко, подекуди навіть з зайвими подробицями. Соціальну еволюцію автор представляє в кінці кожного періоду в розділі „Устрій і відносини“. Всі сі розділи відносно до періодів, які вони обіймають, дуже коротенькі і дуже неповні, за винятком може розділу „Устрій і відносини“ в „Польськім“ періоді, який, правда, теж дуже коротенький, але все-ж повніший від інших. Сей розділ, а також гарно змальований устрій Січи Запорожської (ст. 128—129), показують, що автор міг-би дати живішу картину сусільного життя українського народу.

Другим браком в „Історії“ д. Аркаса, і браком великим з огляду на того майбутнього малосвідомого її читача, се надто вже коротеньке оповідання про історію українського відродження; сі 13 сторінок (371—384), які воно займає, що уміщені зараз за надто вже довладно розказаною історією Кубанських козаків, з маленькою, на одній сторінці (372), передмовою про стан України в кін-

ці XVIII віку, — десь гублять ся в цій як не великій „Історії“; вони не лишають в уяві читача ясного представлення проєкт такий важний і так міцно звязаний з сучасним моментом процес відродження українського народу і роблять тому „Історію“ нескінченою, недоказаною.

Взагалі у автора не видно якогось суцільного погляду на цілу історичну еволюцію українського народу; т. звана „історіозофія“ автора доволі нестійна та неясна і се погано відбивається, особливо на давнім періоді нашої історії, який, без відповідного научно-угрупованого освітлення, виходить неясним та незрозумілим.

Візьмем хоча б оповідання про початки руської держави. Автор, як видно, в головних рисах придержується норманської теорії. Правда, розказавши про варяжських виходців, що „почали собою довгу низку українсько-руських князів“ (ст. 16), автор зараз же додає, що се легенда і „чи руські князі були справді з Варягів, чи вони — нащадки давнішніх тубольських, славянських (а на ст. 17 сказано навіть: „польських“), князів... так ми й досі не знаємо“. Але далі, розказуючи про Володимира, автор вже зовсім ясно каже, що Володимир, охрестившись „починає втрачати свою варяжську вдачу, як втратила її і дружина його“ (ст. 38), що „зовсім пославнила ся“ — „так само (?) — пояснює автор — пославнило ся серед Дунайських Славян і монгольське племя Болгари“ (ст. 38). Оскільки річ іде тільки про саме походження руських князів, то таку неоднотайність поглядів авторови можна ще вибачити, але через сю неоднотайність і через якусь нерішучість в виборі тої чи іншої теорії, автор дуже неясно говорить про походження українського народу, про те, який був національний характер Київської держави і врешті через сю неясність все змішує терміни: „русський“ і „український“.

Про походження назви „русський“ на ст. 14 знаходимо таке: „Поляне були найбільш розвинуте племя поміж Славян Руських¹⁾. Ще при кінці VIII віку по Р. Х. звали їх Греки „Русами... Се була здавна вже добре впорядкована Славянська держава“ і тільки! Але перелічуючи на ст. 10 всі славянські племена, автор ні одним словом не згадує, які ж саме племена звали ся „руськими“ (на ст. 93 принагідно „руськими“ автор зве Кривичів та Дреговичів), і з яких східно-славянських племен витворив ся український народ. Справді далі на ст. 61 сказано, що Українці —

¹⁾ Курсив наш.

„південні (?) Славяне“, а „північна Росія (?)“ з часів Андрія Боголюбського „починає відріжнати ся від південної і починає звати ся спочатку „Великим Князівством Московським“, а далі — „царством Московським“ і що „тоді ж таки у XII столітті південна Русь вперше у літописах починає звати ся „Україною“. Після порогу Київа... знасни північної Русі, чи „Великоросії“, як її стали звати пізніше, з Русю південною, або „Україною“ — поривають ся більш як на пів тисячі літ: кожна з них живе своїм осібним життям, має осібну свою історію... і аж... через 600 літ, знову вся (?) Україна починає жити одним життям з Великоросією“ (ст. 61). До цього треба додати, що Україною на ст. 2 і на ст. 111 автор зве тільки південну Подніпров'янщину, а одночасно „українською“ зве також автор і Київську Державу (ст. 50), від якої, між іншими „по всіх наших землях“, каже автор „остало ся спільне імя руське“, а знов же се імена: „руський“ часом у автора означає „московський“ („Руські (Московські) і Українські князі“ ст. 83), часом „український“ („Данило, король руський (український)“ ст. 86). Не наводимо більше прикладів, бо і з сих кількох цитат видно, що читачеви дуже важко буде розібрати ся в цій термінології та ясно представити собі початки історичного життя українського народу. Ще більше затемнює справу карта 4-та, на якій читач знайде Малу, Червону, Чорну і Білу Русь, але не буде знати де саме в ті часи (за князів київських та галицьких) жив український народ: а се все, знов таки з огляду на читача, вихованого на офіційльній російській історії — одна з більших хиб в „Історії“ д. Аркаса.

За те доброю прикметою її вважаємо, що автор зумів розказати історію свого народу з великим почуттям любові до нього; се почуття передається ся і читачеви, воно будить в нім національну спідомість та національну самоповагу. Шкода тільки, що се загальне добре враженне псують трохи деякі стилістичні недогляди автора, як от напр. переказані без жадного пояснення слова цара Миколи I до отамана Гладкого, що „поклав до ніг Цареві військові клейноди та грамоти і з товаришами своїми прохав царської ласки. — „Бог Вас простить, рідний край прощає і я прощаю“, — промовив Царь“ (ст. 365); далі надто вже обективно змальована картина добровільної неволиницької служби Гладкого і його товаришів, за яку він одержує „полковницький чин“, а старшина „Георгіївські хрести“ (ст. 366) і врешті, зовсім вже без потреби, розказано, з докладністю навіть хронологією, кінець близкучої карієри Гладкого, що „помер, маючи 70 літ життя“ — „з чином генерал-майора“ (ст. 368).

Недоглядом теж треба пояснити малюнок, уміщений на ст. 294, який прославляє того „Первого“, що „розпинав нашу Україну“, кажучи словами Шевченка. Таких речей, власне з огляду на національну самоповагу, не слід би було уміщати без пояснення в популярній історії.

З дрібних помилок, які може і не дуже важні в популярній історії, але яких все краще уникнути, зазначимо ось які: на ст. 1-й сказано, що Україна простягається до 60° довжини, коли звичайно прийнято рахувати до 59°. Сказати категорично, що південний Буг (чому не просто: Бог, як звуть цю ріку селяне) „притоків з правого боку не має (ст. 2) — не можна. Житомир лежить у Волинській губернії, а не в історичній „Волині“, яку мабуть має автор на отсі, перечисляючи українські землі (ст. 3). Шідляссе заличено чомусь не до українських земель, а до земель сумежніх з Україною (ст. 4). Само пояснення до андрофагів: „людоїди (ст. 7), треба-б було ще пояснити. Готська міграція стала ся в ІІ-ім і, переважно, в ІІІ-ім стол., а не в І-м і ІІ-м, як каже автор (ст. 9). Дуліби не „східнє“, а західнє славянське племя (ст. 9). Коротка міграція Аварів через українські степи стала ся в VI-ім віці отже „пануваннє“ (?) їх не могло тягти ся до VIII в. (ст. 9).

„Усі сі Сармати, Алани, Готи, Гунни, та інші... осіли ся по той бік Карпатів по всій Західній Європі“ (ст. 9) — сказано надто загально. Говорити про „католицтво“ та „православіє“ перед розділом церкви в 1054 р. — не можна, як се зрештою і зазначує далі, на ст. 66, сам автор; отже ледве чи можна сказати, що по 905 році з православних „стали обидва князівства: польське і чешсько-моравське — католицькими“ (ст. 10).

„Лучане у Галичині“ (ст. 11) — ніколи не були. Казати категорично, що Поляне „збудували Новгород“ (ст. 11) — не можна¹). Кочові народи займали степи не тільки „на схід сонця від Славян“ і не тільки „між Дніпром та Каспійським морем“ (ст. 11), а і на південь і по сей бік Дніпра. Славяне на ст. 12 змальовані у автора надто вже добрими. „Богинь“ (ст. 13) у Славян не було²). В літописній легенді про вбивство Аскольда і Діра (ст. 17) не зазначено чому саме їх убито; не зазначено теж чому став ся поход Ігоря на Деревлан (ст. 21) і чому його на те підмовила дружина. На ст. 27 вжито ім'я „Сфенкел“ замість уживаного в інших місцях „Свенельд“. „Молода дружина“ складала ся з Чорних Клобуків,

¹⁾ М. Грушевський. Іст. Укр.-Руси т. I, ст. 164. ²⁾ М. Грушевський. Очеркъ Ист. Укр. Нар. вип. I ст. 25.

Берендій і Торків (ст. 62) хиба тільки випадково — як загальне право сього не можна представляти. Зиряне і Пермяки, через недогляд, стали північними Славянами (ст. 66).

В руках Володимирка опинилося не „три чверти Галичини“ (ст. 70), а ціла Галичина, тобто тодішнє князівство Галицьке. Не знати, що треба розуміти під „громадою“ (на ст. 91), яка була „зовсім демократична та самовладна“; коли вона означає „сусільство“ в 1087—1340 р.р., то йому такі прикмети трудно надавати. „Летигола“ — се тільки теперешні Латиші, а не і Литвини (ст. 93). Боротьбу між погансько-литовською і християнсько-руською партією у Литві зараз по смерті Мендовга (ст. 94) — трудно припустити; хоча й проф. Антонович в своїм „Очерку ист. Вел. Кн. Лит.“ держав ся того погляду, але новійші дослідники, як проф. Грушевський¹⁾ з сим не згожують ся.

Те, що Вітен в кінці XIII в. „зумів зedнати Руський і Литовський народ“ (ст. 95), і що у його війську „було багато Українців“ — се вимагає пояснення. В кінці XIII в. до Литви справді належала вся кривичсько-дреговицька територія, але з українських земель могли належати тільки деякі північні волости. Збірання ж „руських“ земель починається тільки з Гедиміна, як се і зазначує сам автор на 96 стор. Литовський статут був написаний білоруською, а не, як каже автор, українською (ст. 99) мовою; по-між вищими верствами (а не народом, як каже автор на ст. 104) литовськими теж поширилась не українська, а скоріше білоруська мова. Сватання Ягайла з Ядвігою було ділом не стільки „ксондзів“ (ст. 102), скільки панів малопольських. Сказати, що в кінці XIV в. „у Литві зачапували Поляки“ (ст. 104) — не можна, польський вплив поширився значно пізніше. Городельський акт 1413 р. дарує спеціальні прерогативи тільки літовській католицькій аристократії, а не, як каже автор, і українській (ст. 105), тоді ще православній; власне від того часу через се неоднакове становище сих двох елементів починається у Литві національний розлом²⁾. Світргайло в своїй боротьбі зовсім не „покладав ся на народ“ (106 ст.) український, тільки на князів та панів українських, народ же в цій боротьбі панів українських з панами польськими та літовськими не брав ніякої участі³⁾. „Литовсько-українські князі та бояре сварилися із польськими панами“ не стільки „за землю“ (108 ст.), якою польські пани ще тоді (за Казиміра Ягайловича) у Вел. Кн. Литовськім не могли навіть володіти, скільки за політичну перевагу.

¹⁾ Ист. Укр.-Руси, т. IV, ст. 12, прим. 3. ²⁾ Ibid. ст. 182. ³⁾ Ibid. ст. 206

На нічим не опертою фразеологією являють ся слова автора, що з кінцем т. зв. „Литовського“ періоду, т. т. з кінцем XV в. почав ся „осібний, широконародний, демократичний напрямок в нашій історії“ і що з того часу „усим керує народня воля“ (111 ст.). Розділ „Устрій і відносини“ Литовського періоду, можна сказати, найбільше неповний та більше неясний від інших відповідних розділів; в нім самім стрічають ся такі суперечності, як напр., на ст. 112 сказано, що земля у Вел. Кн. Литовському „була поділена на невеличкі дачки (хутори) десятин по 80 кожна“ (?), а на ст. 113 вже говорить ся що „багато городів, сіл і містечок роздано заможнім українським родам“; так само в однім місці сказано, що за Ягайла „заміські удільні князівства — настали воєводства“ (ст. 112), а на слідуючій сторінці ся подія перенесена вже в часи Казіміра IV.

У Польщі селяне були привязані до землі постановою Піотровського статуту 1496 р.; зі зростом панщини, закріпощення селянства було вже завершено на соймах у Торуні 1519 р. (а не 1521, як каже автор на ст. 117) і в Бидгощі 1520 р. по всіх землях польської держави, виключаючи Подніпров'янину, яка тим впливам підлягає тільки з 1569 р.; приклад Чехії і Угорщини не відограв в сім процесі, як думає автор (ст. 117), великої ролі.

Те, що Україна „колись пишний та багатий край“ в початках XVI ст. „через князів своїх, бояр та панів польських і литовських зробив ся пустинею“ (см. 117, — се, що-найменьше, анахронізм).

Міркування, що, мовляв: „як би і т. д.“ — для історії взагалі не годять ся, а особливо, коли за ними йдуть такі неможливі гіпотези, що „як би не запанувало на Україні польське право“ то „Україна зробила ся-б селянською самостійною, оруженою державою під рукою Литовських князів“ (ст. 119 — 120); чому-б сі литовські князі мали бути кращі від польських і всяких інших — незрозуміло.

Богдан Ружинський був не „польський“ (ст. 130), а український шляхтич. Зборовського покарано не за те саме, що й Підкову, як се можна здогадувати ся з оповідання автора (ст. 134). Чому спеціально унія церковна „одірвала Україну на віки від Литви“ (ст. 134) — незрозуміло. Косинський ледве чи розпочав повстання проти шляхти тому, що, як каже автор, він „збегнув, що республіку... помирити із шляхетством не можна“ (ст. 136); у нього на те були більше реальні причини. На ст. 139 варто-б було пояснин-

ти, що значать „судові роки“. Наливайко за підмовою кн. Острожського не міг нападати в загалі „на панські маєтки“ (ст. 139), а тільки на маєтки нелюбих Острожському і православним панам — панів уніятів та католиків.

Відріжнання повстання „справді народне“ від не справді народного, опираючись тільки на „число волоцюг“, що брали в нім участь, як се робить автор, оцінюючи повстання Наливайка (ст. 140) — ледве чи можна. Правительство польське звертається до козаків за поміччю проти молдавського господаря не в „1600 р.“ (142 ст.), а в 1599 р. Такі подробиці, як перелічування того, що пограбували козаки, вертаючи з ліфляндського походу (ст. 143) — зайві в популярній історії. Те, що Великороси чимало відріжнялися від Українців в початках XVII в. (як зрештою і тепер), зовсім нічого не пояснює в іх взаїмних політичних відносинах, як се припускає автор (ст. 144). В битві під Цецорою було не „саме лишене польське військо“ (ст. 148), а і частина козаків, зрештою сам автор згадує про Михайла і Богдана Хмельницьких. Перед Сагайдачним козаків „позвавлено було автономії“ (ст. 148), але тільки юридично, бо фактично вони тоді широко нею користувалися. По повстанні Тараса реєстр не було збільшено до 8000 (ст. 153), бо козаки мусіли пристати тоді на Куруківські умови, тобто на 6000-ий реєстр. Орендаренка козаки не „обрали собі за гетьмана“ (ст. 153), а він був назначений урядом. В „Речі Посполитії“ три народності, справді, були поєднані (ст. 163), але зовсім не „як рівні“ наскільки „de jure“. У Почасні в початках XVII ст., не могло ще бути якоїсь визначнішої школи (ст. 169).

Король у 1646 р. обіцяв збільшити реєстр не „аж до 20,000“ (ст. 173), а тільки до 12,000. Оповідання про те, що Хмельницький перед битвою під Жовтими Водами „виправив у ліс кінних козаків і звелів їм покопати там ями, нарубати і понакидати дерева“ (176 ст.) — анахронізм, така засідка справді була зроблена, але під час корсунської битви, як про це далі й розказує автор. Не всі „шляхтичі православні“ поховалися по монастирях“ (ст. 181), багато (до 2000) брало участь в повстанні. Легенду про те, що „православні Львовян... вирізали усіх“ (184 ст.), хто сковався у замку, — краще б було зовсім поминути, або принаймні зазначити легендарність цього оповідання. Взагалі у автора в оповіданні про польсько-українські війни XVII, XVIII ст. надто багато „крові“; те, що Українці „вирізали Ляхів (або шляхту) та Жидівпо вторюється ся 10 разів (ст. 153, 157, 178, 179—2 рази, 180—2 рази, 183, 184,

344); в популярній історії краще-б було такі вислови обмінати, так само без потреби відомий афоризм: „Лях, Жид та собака—віра одинака“ — повторюється аж два рази (179 і 343 ст.); про насильства Поляків на ст. 160 розказано надто вже сильно; такі факти, що „дітей козацьких у казанах варили, жінкам вирізували груди“ може і мали місце, але загальними не були, зрештою було і без того досить інших фактичних причин до повстання.

Гетьмана, коли він вертав з під Зборова, зовсім не так весело вітали, як росказує автор (ст. 194): татарський розгром надто вже тоді дав ся людям у знаки. В оповіданні про Переяславську умову (205 ст.) є деякі суперечності, напр., в пункті 4-м у автора ясно зазначено „право приймати послів та зносити ся з чужоземними державцями“, а далі автор говорить, що про се право „не було сказано ясно“; так само в пункті 5-м перелічені стани: духовний, шляхетський, міщанський, козацький і посполитий, а далі говорить ся, що в умові було признано тільки два стани: козацький та міщанський; краще-б було перекласти, а не передавати переяславські „статі“.

Розказуючи про смерть Виговського (ст. 223), автор не каже хто саме його покарав на смерть, чи Тетеря, чи Поляки, але далі на ст. 233 сказано хибно, що се зробив Тетеря; Тетеря відограв в сім епізоді тільки ролю виказчика, а приказав розстріляти Виговського, щирого прихильника Польщі — Чарнецький. Дорошенко спершу покинув Многогрішного наказним гетьманом і тільки тоді той, користуючись нагодою, оголосив себе гетьманом, а не навпаки, як сказано у автора (ст. 239). Куницький не був настановлений „замість Ханенка“ (ст. 252), бо Ханенко перестав бути гетьманом в 1674 р., а Куницького польський уряд назначив наказним гетьманом тільки над тою горсткою козаків, що брала участь у віденськім поході Собеського (1683); так само пляни польського уряду заселити спустошенну Україну починають здійснюватись тільки від часу сеймової постанови 1685 р. Згін Самойловича стався 1679 р., а сей другий згін, який в оповіданні автора (ст. 352) припадає на 1683 р., ледве чи був можливий в таких розмірах, які надає йому автор; до того-ж Палій, що, по словам автора, перейшов тоді з правого на лівий бік Дніпра, як раз в сей самий час (у 1683 або 1684 р.), навпаки, з Запорожжя перейшов на правобічну Україну¹⁾. Собеський не тільки не „мало звертав уваги“ (ст. 256) на

¹⁾ В. Антонович „Постійні вірмена козач. на прав. ст. Дн.“ (Ар. Ю.-З. Р. ч. III т. II) ст. 65.

українські справи, а навпаки, він більше, ніж інші польські королі, сими справами займався — доказом власне відродження при нім козаччини на Правобережжі. Через недогляд Боплан опинився серед українських письменників XVII в. (ст. 258).

Перелічувати у „Московськім“ періоді (1687—1764) полки на Правобережній Україні (321 ст.) та говорити про тамошні „одписані на булаву“ маєтності — це анахронізм; читач може подумати, що справді в ті часи вся Україна була вкупі. Через те треба теж пояснити, що гетьман Розумовський поділив на повіти тільки Лівобічну Україну (ст. 322).

Те, що шляхта на Лівоб. Україні в XVIII ст. мала право „вибрати короля“ (ст. 326) — треба-б було пояснити, або й зовсім сей пункт Литовського статуту поминути, натомість краще-б було ширше розказати про те, як витворила ся шляхта на Лівоб. Україні, бо без того вислов автora, що „виці верстви людности... поласились на те московське дворянство“ (ст. 330) виходить незрозумілім. Автор помилляється, кажучи, що перед 1764 р. московський „уряд не збирал ніяких податків з України“ (ст. 331), зрештою сам він наперед, на ст. 307, про сі податки „у царську казну“ говорив. Народні аграрні рухи 1877, 1896 і 1904 р. ледве чи можна схарактеризувати як „бажання вернути козаччину“ (ст. 347). Заміські назви „Новоросія“, яку вживав автор (напр. 369 ст.), краще-б може було вживати називу: „Степова Україна“. Не зовсім вірно скасування кріпацтва у Росії автор приписує почину самого тільки уряду (371 ст.). Польської мови, в кінці XVIII в., і далі вживало не тільки „галицьке панство“ (ст. 372), а й „правобережнє“; московської не „українське“ взагалі, а переважно „лівобережнє“. Противопоставлення України і Галичини, як чогось окремого (і на Україні, і у Галичині ст. 372), а надто в історії часів відродження, не помагає поширенню почуття національної єдності серед широких кругів українського народу.

Врешті ще кілька важніших, не зазначених в кінці книжки друкарських помилок: „Бела“ (ст. 3) м. б. зам. Белз. „Шейнока“, зам. Шайноха (ст. 10). „Вересень“, зам. вживаного всюди „Жовтня“ (ст. 218). Рік заведення кріпацтва 1763, зам. 1783 (ст. 227). Київська козаччина в 1856, зам. 1855 р. (347 ст.). В родоводі Габсбургів Іосиф II від 1763, зам. від 1780 р. На ст. 351 (16 зн.) „Лівобережні“, зам. Правобережні. Знищеннє Січи Запорожської „4 липня“, зам. 5 червня 1775 р. (355 ст.).

До книжки додано 4 родоводи, 210 малюнків та 9 карт.

Про малюнки зазначимо, що малюнки до „Київського“, а почасти і „Галицького“ періодів, як се вже зауважила критика „стилізовані на московський кшталт“, особливо на ст. 18, 21, 55 і 58; се неприємно вражає свідомого інтелігентного читача, а несвідомому може дати неясне представлення про давні часи нашої історії.

Карти, виконані з зовнішнього боку гарно, на превеликий жаль по змісту дуже неточні. Перш за все всі вони зроблені надто схематично, за винятком карти 8-ої і 9-ої, і крім сих двох та-ще карти 2-ої, мають багато помилок. В карті 1-ій („де живе український народ“) Українці не доходять до Карпат, за те опинилися над Дунаєм; на півночі границя теж не вірна. В карті 3-ій („Східня Європа у IX в. по Хр.“) Дуліби і Чехи опинились надто на півночі; існування Білих Хорватів на півден від Перешибля — дуже гипотетичне; Турки у степах нижнього Дніпра заявляються після Печенігів у другій половині XI в., отже в IX в. їх там не могло бути. Кarta 4-та („Східня Європа за князів Київських і Галицьких у X—XIV віці по Хр.“) обіймає надто великий період, вона, очевидно, має представляти відносини тільки XI—XIII вв., але і в такім разі є в ній помилки: Червона Русь з Заходу дуже урізана, Гродно опинилось в Мінсько-Туровськім князівстві, етнографічні назви переміщені з політичними і т. і. В карті 5-ій східня границя невірна і карта ся надто схематична. В карті 6-ій „Україна в XVI і XVII в.“) стільки фактичних та до того ще й друкарських помилок, що нею зовсім не можна користуватися. В карті 8-ій („Запорожські землі за Дунаєм“) не пояснено, де ж саме сі запорожські землі.

До рецензії д. Липинського.

„Історія“ д. Аркаса варта особливої уваги — з огляду на широке росповсюдження її. Припадком довідусмо ся, що чималий наклад її дешевого видання (3 тис.) має вже кінчити ся, і „ні одна книжка окрім „Кобзаря“ не йде, як вона“. Се значить, що на довгі літа ся книжка буде книгою премудrosti по українській історії для дуже і дуже багатьох Українців, а сей факт зістанеться сумною памяткою необачності чи несолідності нашої інтелігенції, яка нагодувала широкі маси свого народу, жадні самопіздання, таким нещасливим — і з наукового і з національного і просто з просвітно-педагогічного погляду виробом, як книга д. Аркаса.